

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
СУМСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
НАВЧАЛЬНО-НАУКОВИЙ ІНСТИТУТ ПРАВА

Правові горизонти

Legal horizons

ВИПУСК 22 (35)

Суми – 2020

DOI: <http://www.doi.org/10.21272/legalhorizons.2020.i22.p16>

ІСТОРИЧНИЙ КРИТЕРІЙ ЮРИДИЧНОГО ПІДХОДУ ДО ТИПОЛОГІЇ ДЕРЖАВИ

*Сухонос Володимир Вікторович,
доктор юридичних наук, професор,
завідувач кафедри конституційного права, теорії
та історії держави і права
Навчально-науковий інститут права,
Сумський державний університет
ORCID: <http://orcid.org/0000-0002-9058-5182>*

Стаття присвячена типології держави. Основна увага, при цьому, приділяється трьом основним підходам до типології держави: формаційному, цивілізаційному та юридичному. Багато у чому типологія є результатом опису тих чи інших явищ та їхнього порівняння. Виходячи з цього, проблеми типології виникають в усіх науках, що мають справу із вкрай різнорідними за своїм складом множинами зазвичай дискретних об'єктів та вирішують завдання впорядкованого опису та пояснення означених множин. При цьому, не має ролі, до якої групи наук зазначені множини та об'єкти належать. Це можуть бути як природничі (хімія та біологія) та гуманітарні науки (психологія та мовознавство), так і науки соціального плану (соціологія).

Зокрема, в західній соціальній думці тенденції до переосмислення типології з'являються як в концепціях моделей історії, так і в моделях культури.

На противагу цьому, в марксизмі виникло вчення про суспільні формації, яке було пов'язане з виокремленням економіко-історичних типів суспільства, в основу яких були покладені певні виробничі відносини. Саме використовуючи методи типології, марксистська соціологія виокремила певні структурні одиниці історичного процесу, що дозволило сформулювати певне, досить аргументоване, пояснення історії численних історичних типів суспільства та культури, існування різноманітних устроїв всередині певних суспільних формацій.

І хоча економічний фетиш, який був притаманний марксистській соціології, багато в чому призводив до суто одностороннього характеру марксистської філософії, проте саме її прихильники вперше на науковому рівні підняли питання про історичні типи держави – першу спробу застосувати методи типології до державознавчої проблематики.

В результаті виникла така категорія, як типологія держави – диференціація груп держав за спільними для них ознаками, які визначають сутнісну характеристику цих груп держав.

При цьому, типологія виступає, по суті, як відображення процесу історично неминучої зміни одних типів держави і права іншими, а тому є одним із найважливіших прийомів або засобів пізнання історичного процесу розвитку держави і права.

Проблеми типології держави традиційно досліджуються теорією держави і права. При цьому, аж до цього часу традиційно виділяються два підходи: формаційний та цивілізаційний. В рамках першого підходу відбувається отождолення типології держави із її генезою. Другий підхід отождолює державу і цивілізацію.

Проте в сучасному державознавстві розпочалися й процеси, в рамках яких вчені намагаються розглядати типи держави не лише в контексті цивілізацій або суспільних формацій, а й у власне юридичному аспекті.

В рамках юридичного підходу до типології держави виділяються декілька критеріїв. Згідно історичного критерію можна виділити такі типи держави як первинний, еволюційний, бюрократичний і мінімальний.

Ключові слова: тип держави; типологія держави; формаційний підхід до типології держави; цивілізаційний підхід до типології держави; цивілізація; формація.

Sukhonos V.V. Historical criteria of the legal approach to the typology of the state. The article is devoted to the typology of the state. The main attention is paid to three main approaches to the typology of the state: formational, civilizational and legal. In many respects, the typology is the result of the description of certain phenomena and their comparison. Based on this, typology problems arise in all sciences that deal with extremely heterogeneous sets of usually discrete objects and solve the problem of orderly description and explanation of these sets. However, it does not matter to which group of sciences these sets and objects belong. These can be both natural sciences (chemistry and biology) and humanities (psychology and linguistics), and social sciences (sociology).

In particular, in Western social thought, tendencies to rethink typology appear in both concepts of models of history and models of culture.

In contrast, Marxism gave rise to the doctrine of social formations, which was associated with the separation of economic and historical types of society, which were based on certain production relations. It is using the methods of typology, Marxist sociology singled out certain structural units of the historical process, which allowed to formulate a certain, well-argued, explanation of the history of many historical types of society and culture, the existence of various systems within certain social formations.

And although the economic fetish inherent in Marxist sociology largely led to the purely one-sided nature of Marxist philosophy, it was its proponents who first raised the question of historical types of state at the scientific level, the first attempt to apply typology to political science.

As a result, there was such a category as the typology of the state - the differentiation of groups of states on common features that determine the essential characteristics of these groups of states.

In this case, the typology acts, in essence, as a reflection of the process of historically inevitable change of some types of state and law to others, and therefore is one of the most important techniques or means of learning the historical process of state and law.

Problems of state typology are traditionally studied by the theory of state and law. At the same time, until now, two approaches have traditionally been distinguished: formational and civilizational. Within the framework of the first approach, the typology of the state is identified with its genesis. The second approach identifies the state and civilization.

However, in modern political science, processes have begun in which scholars try to consider the types of state not only in the context of civilizations or social formations, but also in the actual legal aspect.

Within the legal approach to the typology of the state, several criteria are distinguished. According to the historical criterion, we can distinguish such types of state as primary, evolutionary, bureaucratic and minimal.

Keywords: type of state; typology of the state; formational approach to the typology of the state; civilizational approach to the typology of the state; civilization; formation.

Постановка проблеми. Питання типології держави на сьогодні залишається одним з найбільш проблемних в рамках вітчизняного державознавства. Як на нашу думку, цьому є два пояснення.

Перше з них пов'язане із невизначеністю структури типу держави. Зокрема, якщо структура форми держави передбачає існування трьох елементів: форми правління, форми державного устрою та політичного режиму, то структура типу держави й досі залишається невизначеною.

Інше пояснення виходить з відсутності визначення критеріїв для розподілу самих типів

держав – так званого єдиного підходу до типології держави. Ця ж проблема містить прогностичний момент, пов'язаний з концепцією ідеальної держави, який припускає певну долю недостовірності та уяви.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Звісно, не слід вважати, що питання типології держави не було предметом дослідження правової науки. Зокрема, усі дослідження, умовно, можна поділити на дві нерівні частини. При цьому, одна група дослідників акцентує свою увагу саме на проблематиці типу та типології держави [29], а

інша зосереджує свою увагу безпосередньо на окремому типі держави [16].

Цілі і завдання. Метою цієї статті має стати авторський варіант типології держави. Реалізація зазначеної мети зумовила необхідність розв'язання низки дослідницьких завдань. По-перше, загалом охарактеризувати типологію держави. По-друге, дослідивши окремі підходи до типології держави, основну увагу зосередити на юридичному підході та його критеріях.

Виклад основного матеріалу. Терміном «типологія» (з грецьк. *typos* – відбиток, образ, тип, та *logos* – слово, наука) позначається вид наукової систематизації, класифікації предметів та явищ за спільністю певних ознак [25]. Багато у чому типологія є результатом опису тих чи інших явищ та їхнього порівняння. Виходячи з цього, проблеми типології виникають в усіх науках, що мають справу із вкрай різноманітними за своїм складом множинами зазвичай дискретних об'єктів та вирішують завдання впорядкованого опису та пояснення означених множин. При цьому, не має ролі, до якої групи наук зазначені множини та об'єкти належать. Це можуть бути як природничі (хімія та біологія) та гуманітарні науки (психологія та мовознавство), так і науки соціального плану (соціологія).

Зокрема, в західній соціальній думці тенденції до переосмислення типології з'являються як в концепціях моделей історії А. Тойнбі, так і в моделях культури П. Сорокіна та А. Крюбера. Особливо ж це помітно у методі ідеальних типів, які були розроблені М. Вебером. Зокрема, з його точки зору, типологія полягає у створенні певних ідеальних типів, абстрактних конструкцій, які являють собою заздалегідь існуюче спрощення, логічні фікції, засадничі поняття, що не мають прямого аналога в реальності та використовуються для дослідження причин та характеру відхилень історичної дійсності від ідеального типу.

Зрозуміло, що в методології ідеальних типів відобразилися істотні риси гносеології неокантіанства, яка підкреслювала зв'язок типології із вченням про цінності.

Подібний підхід був характерним і для концепції конструйованих типів американського соціолога Х. Беккера. Передбачаючи, що типологія передбачає відхід від описуваної реальності, конструктивна типологія, по суті, перебільшувала роль довільного вибору дослідником якогось випадку або випадкової події у якості типу [15, с. 564–565].

На противагу цьому, марксистська типологія, в основу свого виокремлення типів суспільства поклала певне об'єктивне обґрунтування, пов'язане з аналізом різного роду соціальних

процесів та явищ: суспільних відносин, класової структури суспільства, особистості тощо. Саме в марксистській виникло вчення про суспільні формації, яке було пов'язане з виокремленням економіко-історичних типів суспільства, в основу яких були покладені певні виробничі відносини [10, с. 26]. Саме використовуючи методи типології, марксистська соціологія виокремила певні структурні одиниці історичного процесу, що дозволило сформулювати певне, досить аргументоване, пояснення історії численних історичних типів суспільства та культури, існування різноманітних устроїв всередині певних суспільних формацій.

І хоча економічний фетиш, який був притаманний марксистській соціології, багато в чому призводив до суто однобічного характеру марксистської філософії, проте саме її прихильники вперше на науковому рівні підняли питання про історичні типи держави – першу спробу застосувати методи типології до державознавчої проблематики.

В результаті виникла така категорія, як типологія держави – диференціація груп держав за спільними для них ознаками, які визначають сутнісну характеристику цих груп держав.

При цьому, типологія виступає, по суті, як відображення процесу історично неминучої зміни одних типів держави і права іншими, а тому є одним із найважливіших прийомів або засобів пізнання історичного процесу розвитку держави і права.

Проблеми типології держави традиційно досліджуються теорією держави і права. При цьому, аж до цього часу традиційно виділяються два підходи: формаційний та цивілізаційний. В рамках першого підходу відбувається ототожнення типології держави із її генозою. Другий підхід ототожнює державу і цивілізацію [17, с. 6].

При цьому, формування цивілізаційної теорії відбувалося в рамках двох напрямків західної суспільно-політичної думки, які розвивалися паралельно один до одного. Перший напрямок був покликаний виявити ті закономірності індустріального розвитку, які практично повністю перетворили обличчя Західної Європи і дозволили їй істотно впливати на долю багатьох народів земної кулі. Як писав з цього приводу Ф. Енгельс: «З трьох головних епох – дикунства, варварства, цивілізації...» [6, с. 203]. Фактично тим самим основоположник «наукового комунізму» ототожнює цивілізацію із прогресом. Природно, що до визначальних засад перш за все виступало матеріальне виробництво, економіка, спосіб господарювання та відносин, які ним породжувались. В основу цього напрямку були

покладені праці Дж. Віко з його епохами богів, героїв та людей [2], Г. Спенсера з його войовничим та промисловим типами суспільства [20], А. Сен-Симона з його феодально-теологічною, легістсько-метафізичною та промислово-науковою системами [18], Б. Белла з його доіндустріальним, індустріальним та постіндустріальним суспільством [1] та ін.

При цьому прихильники цивілізаційного підходу до типології держави, які ототожнюють цивілізацію із прогресом, фактично виділяють три глобальні типи держави: тип (чи типи) держави минулого, сучасний тип держави, який ще не відповідає ідеалу і тип держави, який буде в майбутньому відповідати ідеалу (т. зв. «прогресивний ідеал»). Зокрема, в рамках прогресивно-цивілізаційного підходу у XIX ст. філософи наголошували на індустріальному типі держави, а зараз на постіндустріальному типі [22, с. 20].

Інший напрямок повинен був розкрити Заходу різноманітність світу в його соціальних та культурних вимірах. Саме в рамках формування цього напрямку відбувалося інтенсивне накопичення знань про релігії, мови, літературу, філософію, історію тощо, що призвело до появи численної компаративістики та до формування таких напрямків знань як американістика, африканістика, ісламознавство та ін. Саме в цьому напрямку цивілізацію стали розглядати як своєрідну соціокультурну систему, а типологія держави за цим підходом стала розглядатися у контексті глобалізації. У витоків цього напрямку стояли такі видатні мислителі як Г. В. Ф. Гегель з його чотирма всесвітньо-історичними царствами [3, с. 374], А. Дж. Тойнбі з його 21 цивілізаціями [26, с. 80], що розвилися, не розвилися та застигли у розвитку. Серед сучасних прихильників цього підходу можна назвати С. Хантінгтона [28], Б. Єрасова [21], С. Удовика [27] та деяких інших.

Щодо формаційного підходу, то в його основу були покладені праці К. Маркса, Ф. Енгельса та В. Леніна. Так, Ф. Енгельс вказував на існування трьох історичних типів держави: античний, феодальний та представницький. При цьому він зазначав, що «антична держава була, насамперед, державою рабовласників для придушення рабів, феодальна держава – органом дворянства для придушення кріпаків і залежних селян, а сучасна представницька держава є знаряддя експлуатації найманої праці капіталом» [6, с. 330]. Цю точку зору повністю поділяв В. Ленін, який говорив про «перехід суспільства від первісних форм рабства до кріпосництва і, нарешті, до капіталізму» [9, с. 10].

В основу формаційного підходу покладене вчення класиків марксизму про суспільні формації.

Зокрема, загальновідомим є той факт, що марксистки виділяли три суспільні формації: первинну (іноді її називають архаїчною), яка, за словами К. Маркса, заснована на спільній власності, вторинну (іноді її називають економічною), яка, з точки зору К. Маркса, заснована на приватній власності [11, с. 419] та третинну (яку визначають як комуністичну), яка заснована на суспільній власності.

Виходячи з цього, представники радянської теорії держави і права висунули ідею чотирьох історичних типів держави: «...марксистсько-ленінська теорія поділяє усі держави на чотири історичних типи: рабовласницький, феодальний, буржуазний та вищий історичний тип – соціалістичний» [24, с. 88].

Проте в сучасному державознавстві розпочалися й процеси, в рамках яких вчені намагаються розглядати типи держави не лише в контексті цивілізацій або суспільних формацій, а й у власне юридичному аспекті. Свого часу подібну ідею запропонував О. Зайчук, виділивши, поряд із формаційним та цивілізаційним, правовий підхід [7, с. 177].

Проте, у зв'язку із різним розумінням важливості того чи іншого елемента правової реальності, в державознавстві склалося достатньо потужне плюралістичне розуміння юридичного підходу. Зокрема, можна згадати праці таких відомих правознавців як В. Нерсисянц з його лібертарно-юридичним підходом, який поділяє усі держави на етнічний, становий, індивідуалістичний та гуманітарно-політичний тип [14, с. 53–57], Г. Назаренко з його політико-правовим підходом, за яким виділяється становий, представницький та цивілізований типи [13, с. 35–36], Р. Мухаєв з його соціентальним підходом (поліцейська, правова і соціальна держава) [12, с. 203–210]. До них, у принципі можна віднести й ідеї фахівця у сфері штучного інтелекту І. Боценка з його чотирма етапами розвитку систем управління [8]. Досить цікавою уявляється й позиція Л. Грініна, який виділяє три типи держави: ранній, розвинений та зрілий. Зокрема, в умовах ранньої держави «центр лише загально об'єднує території та суспільство через посередництво еліти, яка в основному і має відносини із населенням; в розвиненій державі центральна влада, так чи інакше, інтегрує еліту до складу державного апарату та обмежує елітарний вплив на населення; у зрілій державі влада, завдяки достатньо розвиненому адміністративному апарату та правовій системі, розриває адміністративно-територіальний зв'язок еліти та населення, тим самим перетворюючи еліту на частину громадянського суспільства та встановлюючи прямі зв'язки між державою і населенням» [4, с.

184]. Таке розгалуження має яскраво виражений політико-антропологічний характер, а тому зазначений підхід можна назвати політико-антропологічним.

Однак, на нашу думку, усі ці підходи умовно можна об'єднати в один юридичний підхід до типології держави [23, с. 254–261]. Щодо підходів вищезгаданих науковців, то їх слід визначити як критерії юридичного підходу: ліберарно-юридичний, політико-правовий, соціентальний, системно-управлінський та політико-антропологічний.

Проте, зазначені критерії не вичерпують усю палітру юридичної типології держави. На нашу думку, «весь історичний процес можна поділити на чотири значних періоди на основі зміни колосальних етапів розвитку» [5, с. 6] державності. Такими періодами є:

1) Первинна держава (доба формування державності на завершальному етапі розкладу первісного суспільства).

2) Еволюційна держава (доба формування та існування Східної деспотії, рабовласницьких та феодальних держав).

3) Бюрократична держава (сучасний період існування держави).

4) Мінімальна держава (прогресивний ідеал, процес формування якого зараз розпочався).

У зв'язку із пов'язаністю подібної типології з історією, доречно буде визначити зазначений критерій юридичного підходу до типології держави як історичний.

Висновки. Таким чином, історичний критерій юридичного підходу до типології держави виділяє чотири типи: первинний, еволюційний, бюрократичний і мінімальний.

Література:

1. Белл Д. Грядущее постиндустриальное общество. Опыт социального прогнозирования / Даниел Белл ; [пер. с англ. под ред. В. Л. Иноземцева]. – М. : Academia, 1999. – 956 с.
2. Вико Дж. Основания новой науки об общей природе наций / Дж. Вико ; [пер с ит. А. Губер]. – М.-К. : REFL-book – ИСА, 1994. – 656 с.
3. Гегель Г. В. Ф. Философия права / Г. В. Ф. Гегель ; [пер. с нем. Д. А. Керимова, В. С. Нерсисянца]. – М. : Мысль, 1990. – 524 с. – (Философское наследие; т. 113).
4. Гринин Л. Е. Государство и исторический процесс : в 3 ч. / Леонид Ефимович Гринин. – М., 2011 – 2016. – Ч. 2: Эволюция государственности: от раннего государства к зрелому. – М. : ЛИБРОКОМ, 2016. – 368 с.
5. Гринин Л. Е. От рубил до нанороботов. Мир на пути к эпохе самоуправляемых систем (История технологий и описание их будущего) / Л. Е. Гринин, А. Л. Гринин. – М. : Моск. ред. изд-ва «Учитель», 2015. – 424 с.
6. Енгельс Ф. Походження сім'ї, приватної власності і держави / Фрідріх Енгельс ; [пер. с рос.] // Маркс К. Вибрані твори : в 3 т. / К. Маркс, Ф. Енгельс ; [уклад. Н. У. Білоусова та К. І. Кононова]. – К. : Ордена Трудового Червоного прапора видавництво політичної літератури України, 1977 – 1977. – Т. 3. – 1977. – С. 190–336. – (Інститут марксизму-ленінізму при ЦК КПРС).
7. Зайчук О. В. Деякі аспекти напрямків наукових досліджень та перспективи розвитку загальної теорії держави і права на сучасному етапі / Олег Володимирович Зайчук // Методологічні проблеми правової науки : матеріали Міжнар. наук. конф., 13–14 грудня 2002 р., Харків / Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого; Академія правових наук України. – Харків : Право, 2003. – С. 174–178.
8. Калашников М. Будущее человечество / М. Калашников, И. Бощенко. – М. : АСТ; Астрель; Хранитель, 2007. – 318 с.
9. Ленин В. И. О государстве. Лекция в Свердловском университете 11 июля 1919 г. / В. И. Ленин. – М. : Политиздат, 1989. – 24 с.
10. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии : в 3 т. / Карл Маркс ; [пер. з нім. за ред. Д. Рабіновича та С. Трикоза; Упоряд. Фрідріх Енгельс]. – Харків : Партвидав «Пролетар», 1930–1936. – Т. II: Книга друга: Процесс циркуляции капитала. – 1932. – 409 с.
11. Маркс К. Наброски ответа на письмо В. Н. Засулич. – Третий набросок / Карл Маркс ; [пер. с нем.] // Маркс К. Сочинения / К. Маркс, Ф. Энгельс. – [2-е изд.]. – М. : Госполитиздат, 1955 – 1981. – Т. 19: март 1875–май 1883. – 1961. – С. 416–421. – (Институт марксизма-ленинизма при ЦК КПСС).

12. Мухаев Р. Т. Теория государства и права : [учебник для вузов] / Мухаев Р. Т. – М. : ПРИОР, 2001. – 464 с.
13. Назаренко Г. В. Теория государства и права : Учебное пособие / Г. В. Назаренко. – М. : Познавательная книга плюс, 1999. – 176 с.
14. Нерсисянц В. С. Теория государства и права / В. С. Нерсисянц. – М. : НОРМА : ИНФРА-М, 2013. – 272 с. – (Краткие учебные курсы юридических наук).
15. Огурцов А. П. Типология / А. П. Огурцов, Э. Г. Юдин // БСЭ : в 30 т. / [ред.: А. М. Прохоров, Л. С. Шаумян, Г. В. Келдыш и др.]. – [3-е изд.]. – М. : Изд-во «Советская энциклопедия», 1969–1978. – Т. 25: Струнино – Тихорецк. – 1976. – С. 563–565.
16. Раннее государство, его альтернативы и аналоги : сб. статей / [под ред. Л. Е. Гринина, Д. М. Бондаренко, Н. Н. Крадина и А. В. Коротаева]. – Волгоград : Учитель, 2006. – 559 с.
17. Ромашов Р. А. Типология государства в контексте сравнительного государствоведения : открытая лекция / Роман Анатольевич Ромашов. – К. : Институт государства и права им. В. М. Корещко НАН Украины, Киевский национальный университет им. Тараса Шевченко, Издательство «Логос», 2009. – 28 с. – (Серия научно-методических изданий «Академия сравнительного правоведения; Вып. 15: Открытые лекции Четвертого международного научного семинара «Сравнительное правоведение: современное состояние и перспективы развития»).
18. Сен-Симон. О промышленной системе / Сен-Симон // Сен-Симон. Избранные сочинения : в 2 т. / Сен-Симон ; [пер. с франц. Л. С. Цетлина]. – М.; Л. : Изд-во АН СССР, 1948–1948. – Т. 2. – 1948. – С. 5–101.
19. Скрипнюк О. В. Соціальна, правова держава в Україні: проблеми теорії і практики : [монографія] / Олександр Васильович Скрипнюк ; [наук. ред. Ю. С. Шемшученко]. – К. : Ін-т держави і права ім. В. М. Корещко НАН України, 2000. – 600 с.
20. Спенсер Г. Синтетическая философия (в сокращенном изложении Говарда Коллинза) / Г. Спенсер ; [пер с англ. П. В. Мокиевского]. – К. : Ника-Центр, 1997. – 512 с. – (Серия «Познание». Вып. 2).
21. Сравнительное изучение цивилизаций : Хрестоматия : Учебное пособие для студентов вузов / Сост., ред. и вступ. ст. Б. С. Ерасов. – М. : Аспект Пресс, 1999. – 556 с.
22. Сухонос В. В. Прогресивний ідеал як домінуючий критерій типології держави / Володимир Вікторович Сухонос // The genesis of genius : сборник научных статей и тезисов по итогам Международного научно-практического конгресса экономистов и правоведов (31 января 2014 г.) : в 3 т. / Международное научное объединение «Консилиум». – Женева : Научно-периодическое профессиональное издание «The genesis of genius», 2014–2014. – Т. 3: Секции сферы правоведения. – 2014. – С. 18–21.
23. Сухонос В. В. Теорія держави і права : підручник / Володимир Вікторович Сухонос. – Суми : Університетська книга, 2013. – 544 с.
24. Теория государства и права / [Розин Э. Л., Семенов П. Г., Хмелинин М. И. и др.] ; под ред. К. А. Мокичева. – М. : Юридическая литература, 1971. – 632 с.
25. Типология // БСЭ : в 51 т. / [ред.: С. И. Вавилов, Б. А. Введенский, А. А. Зворыкин и др.]. – [2-е изд.]. – М. : Изд-во «Большая Советская энциклопедия», 1949–1960. – Т. 48: Татары – Топрик. – 1956. – С. 454.
26. Тойноби А. Дж. Постижение истории / А. Дж. Тойноби ; [пер с англ. ; сост. А. П. Огурцов, вступ. ст. В. И. Уколовой, закл. ст. Е. Б. Рашковского]. – М. : Прогресс, 1991. – 736 с.
27. Удовик С. Л. Глобализация: семиотические подходы / С. Л. Удовик. – М. : Рефл-бук, К. : Ваклер, 2002. – 480 с.
28. Хантингтон С. Третья волна. Демократизация в конце XX века / С. Хантингтон ; [пер. с англ. Л. Ю. Панфиной]. – М. : РОССПЭН, 2003. – 368 с.
29. Шай Р. Я. Питання типології держави і права з позиції формаційного підходу / Роман Ярославович Шай // Вісник Національного університету «Львівська політехніка». Серія: Юридичні науки. – 2015. – № 813. – С. 175–180.